

EDITORIAL

Úvodem zmíním jednu starou anekdotu. Doktor Watson a Sherlock Holmes kempují v přírodě. Uprostřed noci je Watson probuzen Holmesovou otázkou: „Podívejte se na oblohu a řekněte mi, co vidíte.“ Watson odvětlí, že vidí velké množství hvězd, dokáže pojmenovat některá z nich a popsat jednotlivá souhvězdí. Holmes položí druhou otázku: „A co je z toho možné vyvodit?“ Watson se ujme slova a začne spekulovat, jaké různé závěry je možné vyčíst z nočních hvězd. Zmíní astronomii, načrtne možné astrologické postavení hvězd, chvíli uvažuje, jaké bude počasí, a pokračuje známým citátem Kanta o hvězdném nebi a mravním zákonu. Holmes skočí Watsonovi do jeho dlouhého řečnění a povídá: „Watson, vy jste ale trouba. Někdo nám přeci ukradl stan.“

Anekdota je doslova učebnicovým příkladem induktivního vyvozování a ve zkratce ukazuje sílu tohoto způsobu zdůvodňování a hledání empiricky ukotvených závěrů. Začít editorial recenzovaného pedagogického časopisu vtipným příkladem se může jevit jako jisté odlehčení na úvod, ale je nutné říci, že anekdota není náhodně vybrána.

První letošní číslo časopisu *Studia paedagogica* vzniklo na základě široce otevřené výzvy pro české a zahraniční autory zabývající se tématem mezilidských vztahů ve škole. Číslo nese podtitul *Lidé ve škole a jejich vztahy* a zadané téma bylo jediným kritériem pro výběr textů do časopisu (vedle kvality příspěvků). Jak však sám čtenář za chvíli zjistí, kromě tématu mají takřka všechny (vyjma jedné přehledové studie) publikované empirické články společný ještě další aspekt. Tím je použití kvalitativního přístupu jako hlavní metodologie výzkumu. Jelikož orientace na kvalitativní výzkum nebyla záměrem tohoto čísla časopisu, domníváme se, že tento fakt odráží současný stav, a proto se u něj zastavíme.

Kvalitativní přístup je ve své podstatě nezávislý na teorii, kterou dříve někdo vybuďoval, a jeho hlavní výsadou je objevení nových poznatků. Jak uvádějí mnozí autoři, kvalitativní výzkum je procesem opakování sběru dat a jejich následné analýzy. To můžeme označit jako cirkularitu či nelineárnost procesu výzkumu. Úspěšný badatel může mít velké obtíže na samém počátku výzkumu, neboť o objektu své výzkumné studie toho ví jen velmi málo.

Teprve skrze dlouhodobé a opakované pozorování a dotazování začíná povolna objevovat, o čem jeho vlastní výzkum vlastně bude. Na základě toho si vytváří zkusmé hypotézy, které následně testuje znovu a znovu v terénu a při analýze a interpretaci dat.

Vynikající zahraniční i české a slovenské výzkumy dokladují, že kvalitativní výzkum je systematický proces, který má svoje pravidla hry, a že sami badatelé jsou během výzkumu překvapeni závěry svého bádání. Pro ilustraci lze uvést Jacksonův *Život ve školních třídách* (1968), Lortieho *Učitele* (1975), Woodsovu *Rozdělenou školu* (1979), Shorovu *Pedagogiku osvobození* (1992) či McLarenovo dílo *Školní docházka jako rituální představení* (1999).¹ Z českých publikací je třeba v první řadě uvést unikátní *Psychický vývoj dítěte od 1. do 5. třídy*, z pera výzkumníků publikujících pod značkou Pražská skupina školní etnografie.²

Domníváme se, že cílem pedagogických věd je vytvářet inovativní, inspirativní a kritické teorie, které by mohly nabídnout podněty jak teorii, tak především praxi. V žádném případě však nemáme na mysli pouze preskriptivní návody, jak realizovat tu či onu metodu výuky. Pouze prostřednictvím pečlivého empirického výzkumu je možné získat nová data pro pochopení či nové pochopení známých jevů. V některých případech nelze dopředu vědět, co objevíme, dokud ve škole a jiných učících se komunitách nebudeme trpělivě a nepředpojatě z pedagogického pohledu zkoumat to, co se nám jeví jako známé.

Do monotematického jádra tohoto čísla *Studia paedagogica* bylo zařazeno sedm příspěvků, které dobře ilustrují výše popsané charakteristiky kvalitativního přístupu a přinášejí nové poznatky na téma mezilidských vztahů v prostředí školy.

Jednotlivé příspěvky, které řeší téma v rozmanitých prostředích, jsou řazeny následovně podle úrovně školy, již zkoumají.

Slovenský badatel Ondrej Kaščák si při svých výzkumech mateřské školy povšimnul tělesné podoby dětských aktivit. Namísto konstatování, že dětem chybí řeč a používají pohyb pro komunikaci, se ve svém výzkumu začal zabývat rolí tělesnosti a podobou sociálních vztahů mezi dětmi. Autor dochází ke zjištění, že pro děti je v sociální komunikaci prvořadé tělo, pohyb

¹ Jackson, P. W. *Life in Classrooms*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1968. Lortie, D. C. *The Schoolteacher. Sociological Study*. Chicago: University of Chicago Press, 1975. Woods, P. *The Divided School*. London: Routledge, 1979. Shor, I. *Empowering Education. Critical Teaching for Social Change*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992. McLaren, P. *Schooling as a Ritual Performance. Toward a Political Economy of Educational Symbols and Gestures*. Lanham: Rowman and Littlefield, 1999.

² Pražská skupina školní etnografie. *Psychický vývoj dítěte: od 1. do 5. třídy*. Praha: Karolinum, 2005.

a aktivita. Jazyk vedle toho neplní prvořadou komunikační funkci. Děti se vzájemně pozorují, používají neverbální prostředky vyjádření, veřejně pomocí pohybu ukazují svoje přání a iniciují nové aktivity skrze pohyb. Kašćák nepřijímá tezi o prvořadosti řeči a ukazuje, že je tomu spíše naopak: řeč je sekundárním prostředkem, zatímco tělesné vyjádření je primární.

Klára Šedřová se ve svém textu *Tiché partnerství: vztahy mezi rodiči a učitelkami na prvním stupni základní školy* zabývá zapojováním rodičů do školního života svých dětí. Zaměřila se pouze na rodiče střední třídy, tedy na „dobré a spolupracující rodiče“, a překvapivě zjistila, že učitelky takřka vykazují tyto rodiče ze školy. Autorka „rozpítvává“ komunikaci rodičů a učitelek, ve které dochází k formování a zároveň k dodržování pravidel, často implicitních. Jedna matka nabízí učitelce, že přijde do školy zahrát na housle do hudební výchovy. Učitelka to nepokládá za dobrý nápad, ale nedá najevo svůj názor a počká, až daná matka uvidí, že učitelka hraje velmi dobře na varhany. To je pro matku jasný signál, že učitelka nemá zájem, a do školy již nepřijde s návrhem hry. Učitelky sice potřebují, aby rodiče byli připraveni reagovat na jejich výzvu k pomoci, zároveň je však udržují v patřičné vzdálenosti. Autorka dále popisuje, jak se rodiče snaží dostat do školy nepřímými cestami.

Srbský výzkumník Dejan Stanković se zabývá participativním procesem rozvoje školy, a to jak skrze kvantitativní, tak kvalitativní šetření. Zkoumá srbské plány rozvoje školy, které byly zavedeny ministerstvem školství jako prostředek k vnitřnímu rozvoji školy. Jedná se o první výzkum tohoto nového fenoménu v srbském školství. Kvantitativní šetření na 51 školách ukazuje, že míra participace učitelů na plánování rozvoje školy je spojena se spokojeností učitelů. Pomocí kvalitativně zaměřených rozhovorů pak autor zkoumá to, jakou roli hrají vztahy učitelů v rámci školy při přípravě společného plánu školy. Autor vykresluje, jak dochází ke konfliktům mezi inovátory a tradicionalisty, mezi zastánci změny a stoupenci konzervativní politiky. Výzkum ukazuje, jak podstatnou roli má vliv dobrých sociálních vztahů mezi učiteli na úspěch rozvoje celé školy.

Spolupráci učitelů se věnuje i další příspěvek Hany Kasíkové a Michala Dubce. Zajímavá je výchozí pozice obou autorů: jsou to vzdělavatelé učitelů působící v oblasti dalšího vzdělávání. Autoři textu na příkladech tří výzkumů realizovaných kurzů pro učitele ukazují pohledy vzdělávajících se učitelů na spolupráci a kooperaci. Popisují, jak učitelům chybí schopnost racionální a konstruktivní kritiky kolegů. Zkoumaní učitelé byli schopni kritizovat učitele z jiné školy, ale totéž nedokázali při posuzování vlastních kolegů. Ba co více, svoje kolegy naopak učitelé protežovali a neposkytovali jim negativní zpětnou vazbu. Stěží pak v takovém školním prostředí může konflikt vést ke zdokonalování školy.

Roman Švaříček nahlíží ve svém příspěvku jeden z aspektů mikropolitického soupeření učitelů a zčásti tak navazuje na předchozí text *Spolupráce učitelů*

telů: od větší k menší neznámé. Na základě dat ze svého tříletého biografického výzkumu zkušených učitelů, expertů, se zaměřuje na oblast sociálních vztahů mezi učiteli a zde se zaobírá pomluvami a fámami v prostředí školy. Téma pomluv se doslova vynořilo během terénního bádání, kdy autor při výzkumu expertů objevil, jak se učitelé porovnávají a pomlouvají. Autor dochází k závěru, že pomluvy nejsou izolovaným jevem, ale jsou součástí mikropolitického soupeření v prostoru školy. Vedle diplomatického vyjednávání či verbálního distancování, které jsou chápány jako otevřená konstruktivní kritika, je tak možné nalézt ve škole pomluvy, které učitelé používají jako strategii pro získání vlivu a ochrany.

Autorský kolektiv ve složení Milan Pol, Lenka Hloušková, Petr Novotný a Martin Sedláček se věnují procesu socializace do role ředitele základní školy. Text vychází z výzkumného projektu zaměřeného na životní historii ředitelů českých základních škol a soustředěně se věnuje pouze první fázi, stávání se ředitelem. Autoři postupně popisují jednotlivé kroky ředitelů: jak uvažovali nad nabídkou stát se ředitelem, jak si nebyli jistí povahou funkce ředitele školy a jak bagatelizovali význam kariérního postupu. Již v tomto popisování zvažování nabídky se zřetelně ukázalo, že zásadní vliv na ředitelovo rozhodnutí mají jeho ideály a představy o tom, jak by měla škola vypadat. V další fázi vývoje dráhy ředitele pak dochází k jakési korekci původního přehnaně optimistického postoje a následně k hledání vlastního místa, které se nese ve znamení budování sebedůvěry a jistoty na základě prožívání úspěchů či neúspěchů v ředitelské pozici. Proces socializace do role ředitele je spojen jak s profesním, tak osobním vývojem ředitele, a především pak s kontextem dané školy.

Přehledová studie z pera Josefa Lukase je věnována zahraničním a českým studiím zkoumajícím vztahy mezi učiteli a řediteli škol. Nejedná se tedy o empirickou studii jako v případě předchozích textů, nýbrž jde o analýzu již provedených výzkumů. Text tak logicky uzavírá monotematické jádro časopisu. Autor se věnuje charakteristikám ředitele, vlivu ředitele na chod školy, komunikaci ředitele s učitelským sborem či nesnázím při zkoumání klimatu školy. Lukas následně interpretuje realizované výzkumy a mimo jiné poukazuje na provázanost mezi interpersonálním chováním ředitele a sociálním prostředím školy.

Vedle monotematického jádra se v časopisu nacházejí studentské příspěvky. Rubrika studentských příspěvků je v tomto čísle tematicky svázána s jádrem časopisu. Celkem tři příspěvky studentek Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity se věnují tématu *Lidé ve škole a jejich vztahy*.

Barbora Knotková ve svém textu polemizuje s obecně rozšířeným negativním pohledem na soutěživost ve škole a pokouší se ukázat, v čem je možné spatřovat pozitivní a negativní aspekty soutěživosti. Autorka navrhuje takové vymezení soutěživosti, které soutěž definuje jako princip překonávání

(úkol, sebe či jiného jedince) vznikající při dosahování cíle. Na základě kvalitativního empirického šetření se snaží zjistit, proč učitelé soutěživost často ve vyučování využívají. Knotková prokazuje, že učitelé nejen vnímají soutěž jinak, než jak je nahlížena preskriptivní pedagogickou teorií, ale především jsou schopni reflektovat její výhody: zvýšení motivace, dynamiky a výkonu, diagnostické možnosti a v neposlední řadě také oživení stereotypní výuky. Na druhé straně se autorka pozastavuje nad tím, jestli jsou praxí také dostatečně reflektována rizika kompetice.

Lucie Doležalová se ve svém textu *Genderové stereotypy v pedagogické komunikaci v mateřské škole* zaměřuje na to, jak gender ovlivňuje komunikaci učitelky a dětí ve třídě. Autorka zčásti navazuje na práci Kaščáka a Filagové (recenzi jejich knihy jsme přinesli v *Studia paedagogica* 2008, č. 1) a dalších a prezentuje závěry svého vlastního empirického výzkumu. Klade si několik ústředních otázek, jako například jakou podobu mají (pokud existují) genderové stereotypy v mateřské škole a zdali jsou reflektovány pedagogickým sborem. Doležalová objevuje rozpor mezi deklarovaným postojem o rovnosti příležitostí a mezi reálnou výukou, kde existuje několik druhů genderových stereotypů. Autorka dokládá na základě rozhovorů s učitelkami „nemožnost“ sledovat svoje stereotypní komunikační vzorce a malou obeznámenost učitelů s tímto jevem.

Kamila Krutilová se zabývá bariérami a přínosy jedné moderní vyučovací metody z pohledu středoškolských učitelů. Jedná se o soutěžní debatu, která je některými teoretiky vnímána jako metoda s velkým potenciálem. Ve výzkumu autorka rozlišuje dvě skupiny učitelů podle přímé či zprostředkované zkušenosti a klade si otázky, zdali byl dříve odmítavý postoj vedoucí k nezapojení metody do repertoáru učitele nebo nepřímá zkušenost učitele vedla k odmítavému postoji. V závěru ukazuje, že nikoliv vnější překážky či náročnost metody, ale negativní stanovisko učitele může být největší bariérou pro široké uplatnění metody v praxi.

Poslední a třetí rubrikou jsou jako již tradičně recenze, kde může čtenář nalézt recenzi knihy *The Research Process in Classroom Discourse*. Recenzentka Zuzana Makovská posuzuje knihu věnující se zkoumání komunikace ve školní třídě a interakce mezi učiteli a žáky. Celkem pět analýz diskurzu se různí svým přístupem, ale dvě témata jsou společná všem: distribuce moci a funkce jazyka ve školní třídě. Makovská ukazuje, jak významně mohou teoretická východiska autorů výzkumů ovlivnit výsledky jejich bádání.

Po metodologické stránce můžeme při čtení časopisu přijít se třemi postřehy. Za prvé teorie vzniklá na neočekávaných a možná i překvapivých pozorováních v terénu přináší nový pohled na dané téma, což dobře ilustrují texty Kaščáka, Šedové a Švaříčka. Za druhé důsledné terénní rozhovory s aktéry výchovně vzdělávacích procesů přinášejí hluboká vysvětlení obecně známých jevů, což příkladně vyobrazují texty Stankoviće, Kasíkové a Dub-

ce, Pola a jeho kolegů a Krutilové. Studentské práce Knotkové a Doležalové navíc ilustrují, jak může být jazyk učitelů v praxi odlišný od teoretických konceptů a jak některé „notoricky“ známé jevy nejsou reflektovány. Za třetí je nezbytné interpretovat desítky a stovky realizovaných výzkumů z obecnější metaroviny, abychom byli jako vědecká komunita schopni kriticky rozlišit přínos jednotlivých výzkumů, což dobře dokumentuje text Lukase.

Po obsahové stránce se jako leitmotiv procházející napříč jednotlivými texty objevuje tvrzení, že je důležité nazírat na školu jako celek. K rozvoji jednotlivých aktérů výchovy a vzdělávání pak dochází zejména tehdy, spolupracují-li společně na vizi školy, pěstují-li dobré sociální vztahy, používají-li racionální kritiku jako zdroj reflexivní změny, ohlížejí-li se na místo a kontext a sdílejí-li své úspěchy.

Jednotlivé články tohoto čísla časopisu *Studia paedagogica* naznačují, že dnes zkoumáme školu a vztahy lidí ve škole z jakéhosi odstupu, ze zastavení, které nám umožňuje znovu interpretovat tolikrát popsané jevy. Je tudíž možné, že autoři textů odrážejí širší náladu pedagogické komunity ohlédnout se za proběhnutým vývojem a kriticky jej interpretovat. Doufejme, že jejich úsudky budou nejen tak pronikavé jako Holmesovy soukromé detektivní závěry, ale také provokativní a inspirativní pro pedagogickou praxi.

Zároveň očekáváme, že v některém z dalších čísel časopisu poskytneme prostor kvantitativně zaměřeným výzkumům.

Roman Švaříček